

פולנים ונהנים

צריכה ופנאי בחייהם של יהודים בפולין

אמה זהר

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' ירחמיאל כהן – יו"ר, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב,
פרופ' מאיר חזן, פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן,
ד"ר מיכה פרי, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

עריכה לשונית: נועה שליטין
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס
הגהה: טגיה שרם
מפתח: רחל יורמן
סדר ועימוד: אירית נחום

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
הקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט,
אוניברסיטת בראיילן
המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן
מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

מסמ"ב 9-406-227-965-978
מספר קטלוגי 185-1138

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שור לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ו
ת"ד 4087, רח' בית"ר 2, ירושלים 9104002
דוא"ל: shazar@shazar.org.il

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

הדפסה: דפוס העיר החדשה

נדפס בישראל

לעופר

העצב אין לו סוף.
לאושר, יש ויש.

תוכן עניינים

9 פתח דבר

13 מבוא

21 א. היסטוריה של רגשות

26 ב. התייחסות הנאה בקרב יהודי פולין?

41 פרק ראשון: עיצוב הבית

44 א. בית

49 ב. עיצוב המרחבים הביתיים

65 ג. חדרי הבית

80 ד. ניקיון

83 ה. חידושים טכנולוגיים בבית

94 ו. עיצוב הבית כמרחב שליטה רגשי

102 פרק שני: אופנה

107 א. אידיאל היופי היהודי בפולין

111 ב. הפוליטיקה של היופי

121 ג. אופנה עונתית

123 ד. מי לובש את המכנסיים?

130 ה. איפור וקוסמטיקה

142 ו. אביזרי אופנה

149 ז. אופנת גברים

156 פרק שלישי: אוכל

161 א. אוכל והמשפחה היהודית

- 167 ב. העם כדג מלוח
- 169 ג. עונג שבת
- 178 ד. חגים
- 188 ה. גם מתוקים הם סוג של נחמה
- 200 ו. יין ישמח לבב אנוש
- 203 ז. פירות וירקות
- 210 ח. לאכול בחוץ

פרק רביעי: יום כיף 218

- 222 א. תיאטרון וקולנוע
- 244 ב. מוזיקה וריקודים
- 264 ג. ספורט
- 273 ד. מוזיאון, גן חיות ולונה פארק

פרק חמישי: חופשה 287

- 293 א. חופשה ומגדר
- 295 ב. עונות
- 295 ג. הבראה
- 313 ד. היום־יום בחופשה
- 319 ה. שאל את הרב: יהדות בחופשה
- 323 ו. תיירות לארץ ישראל ורגשות לאומיים

סוף דבר: האימא הפולנייה, הרב המזוקן

והילד בנעליים הגזורות בקצה 334

ביבליוגרפיה 341

- 341 מקורות
- 343 ארכיונים
- 343 ספרים ומאמרים

מפתח כללי 363

פתח דבר

מה עושה פולנייה כשהיא קמה בבוקר עם מצב רוח טוב? מחכה שזה יעבור? בדיחות על פולנים, ובעיקר על פולניות, נושאות עימן את הסטראוטיפ הישראלי של סבל, ייאוש וקרירות. אנו רגילים לדימויים עגומים של החיים היהודיים בפולין, המצטיירים כקיום רצוף סבל ומחסור, הכרוך בדת קפדנית ובאנטישמיות תמידית. אך מה אם היינו מגלים תמונה אחרת?

'פולנים ונהנים': צריכה ופנאי בחייהם של יהודים בפולין' פורץ את גבולות הסטראוטיפ וחושף צדדים פחות מוכרים של החיים היהודיים בפולין בין שתי מלחמות העולם. הספר מציע מבט חדש על חיים שופעי כמיהה לשמחה, לאושר ולעונג, ובוחר כיצד פרקטיקות של הנאה הפכו לכלי מרכזי בהבניית הזהות היהודית. דרך עיצוב הבית היהודי, אופנה ואידיאל היופי, מטבח עשיר שאינו מסתכם בגעפילטע פיש ורגל קרושה, בילויים בקולנוע ובלונה פארק, וגם חופשות בחיפוש אחר שלוה ובריאות – דרך כל אלה הספר מציג תרבות של הנאה. היא רווחה לא רק בערים הגדולות אלא גם בעיירות וביישובי הסֶפֶר, לא רק בקרב חילונים אלא גם בקרב מאמינים ושומרי מסורת, ולא רק בקרב עשירים אלא גם בקרב בני המעמדות הנמוכים.

באמצעות מקורות מגוונים – יומנים, עיתונות ותמונות – 'פולנים ונהנים' מבקש לסרטט את מרחבי ההנאה שמילאו את חיי היום-יום של יהודי פולין, ולהראות כיצד טיפוח תרבות ההנאה היה חלק בלתי נפרד מן המאמץ לחדש ולשמר את התרבות היהודית בעידן של שינויים ואתגרים. בכך הוא מציע נרטיב חלופי לתדמית הדלוחה והמוכרת כל כך.

*

תחילתו של מחקר זה בכנס שבו השתתפתי כשהייתי דוקטורנטית צעירה. בהרצאתי ציטטתי את עדותה של מאשה גלייטמן, בת למשפחה בונדיסטית מוורשה, אשר תיארה את ילדותה כמאושרת. אחד הפרופסורים המכובדים בקהל הזדעק על השימוש בעדות וקבע כי אל מול עדותה של גלייטמן אפשר למצוא אלפי עדויות של ילדים יהודים בפולין שסבלו מרעב, דלות ורדיפות. באותו מעמד לא ניתנה לי ההזדמנות להגיב להערה, וכאן המקום להודות לאותו הפרופסור על שבלא ידיעתו דחף אותי לכתיבת ספר זה.

נהוג לומר שהיסטוריונים עובדים בבדידות מזהרת, אך הספר הנוכחי לא היה יכול להיכתב בלא התמיכה והעזרה של אנשים רבים כל כך במגוון מוסדות אקדמיים בישראל ובאירופה. ראשית, אני רוצה להודות לפרופ' אוטה פרוורט מהמרכז להיסטוריה של רגשות במכון מקס פלאנק בברלין על שפתחה לפניי את דלתות המרכז, ובתוך כך פתחה לי פתח אל עולם שלם (וקהילה שלמה) של חקר רגשות. אני רוצה גם להודות לחברים ולעמיתים שפגשתי בעת שהותי בברלין. קצרה היריעה מלהזכיר את שמותיהם, אך מתוכם חשוב לי להזכיר את חנה מלון, שהנעימה את ימי בתקופה המאתגרת ההיא.

מגרמניה עברתי לפולין בזכות מלגת NAWA לחילופי אקדמאים. מלגה נדיבה זו אפשרה לי לצאת למסע ארכיונים בפולין ולהציג את מחקרי לפני קולגות וסטודנטים פולנים. בחוג להיסטוריה מודרנית באוניברסיטת קופרניקוס בטורון קיבלו אותי בזרועות פתוחות. אני רוצה להודות על כך מעומק הלב לחברתי משכבר הימים קינגה צ'חובסקה ולפרופ' קשישטוף קניה. מפולין עברתי לאנגליה. שפר גורלי לסיים את כתיבת הספר במגוון הבלתי נגמר של ספריות באוניברסיטת אוקספורד. תודתי נתונה לצוות הנהדר והמסור של המרכז להיסטוריה יהודית ועברית באוניברסיטת אוקספורד, ובעיקר לפריסיליה לאנג ומדליין טריוואס. החוויות המשותפות עם ענת פלד, עודד הורצקי ואילן מורדי תרמו לי עד מאוד בתקופת שהותי בעיר, ועל כך נתונה להם תודתי.

מאנגליה חזרתי הביתה, לאוניברסיטת חיפה, המקום שבו התחלתי את המסע שלי באקדמיה. שמחתי להיות הפוסט־דוקטורנטית הראשונה ביחידה הבין־תחומית ללימודי פולין בראשותו של פרופ' מרקוס זילבר. יומי הראשון באוניברסיטה כשהייתי תלמידת תואר ראשון התחיל בקורס של מרקוס, ומאז עברנו כברת דרך ארוכה יחדיו. כאן המקום להודות לו מעומק הלב על שעות ארוכות של שיחות, על שיתוף בידע בלתי נגמר ועל הקפדה על סטנדרטים אקדמיים בלתי מתפשרים. אני רוצה להודות גם לחברים מחיפה, ובעיקר לאושר לייזר, רותי קפלן, מרק וולוביץ, דניאל מאלה, דורותה בורדה־פישר ונועם לייבמן. בעת שהותי בחיפה הייתי מעורבת בהקמה של קבוצות מחקר במגוון נושאים. החברים והחברות בקבוצות הללו העשירו את עולמי והיו פתוחים לשמוע על מחקרתי, ועל כך נתונה להם תודתי. בעיקר אני רוצה להודות לנירה פנסלה, צפי זבה־אלרון, קרן עמרי, מיכל (מיקי) בול־דליות, חן מנדל־אדרעי, בר לשם ויערה נוטע.

בשיא הקורונה, מייד לאחר הסגר הראשון, מצאתי נחמה בהקמה של קבוצת מחקר שעסקה בחקר רגשות במדעי היהדות. עד מהרה התגבשה הקבוצה לקהילה גדולה

של חוקרים וחוקרות, ואני רוצה להודות לאורית רוזין והדר פלדמן־סמט, שותפותי לניהול הקבוצה. תודתי נתונה גם לחברים ולחברות בקבוצה, ובעיקר לדורית ירושלמי, חזקי שהם (הוא אף קרא והעיר את הערותיו על פרק האוכל בספר זה), מתן בורה, יאיר ברלין, אריאל זינדר, ליאור זקס־שמואלי ועוד רבים שהיו חברים בקבוצה והיום הם חברים.

אני מבקשת גם להודות בכל ליבי לעמיתים־חברים רבים על קשרים שכוללים תמיכה ואהדה וחוצים את גבולות האקדמיה, למרות אורח החיים הלא יציב של חוקרים צעירים והנסיבות, שבהן כל שנה או שנתיים אנחנו נאלצים לעבור מקום עבודה ואפילו מדינה. חברים וחברות אלו צועדים איתי לאורך שנים והם בעבורי קבוצת תמיכה רגשית וגם מאגר ידע בלתי נדלה, ועל כך תודתי נתונה לאביטל גינת, יחיאל (חיליק) וייצמן, רוני כהן, אלכס ולדמן, רוני מיקל־אריאל, רוני באר־מרקס, יאן ריבאק, רותם טייטלר, מאירוש קלצ'ביאק, ענבל נוימרק, תמיר קרקסון ונעמה טייטלבוים־קריא.

לעיתים לא דרוש הרבה בשביל לעודד פוסט־דוקטורנטית ברגעי ייאוש. מספיקה שיחה קצרה, אמירה מכוונת, אוון קשבת. כאשר הן מגיעות מחוקרים אשר אני מעריכה את עבודתם האקדמית כל חיזוק מקבל משנה תוקף. לשמחתי הקיפו אותי בשנים שלאחר סיום הדוקטורט חוקרים שעד מהרה הפכו משמות מוכרים לחברים קרובים. בראש ובראשונה גדעון ראובני, אשר אירח אותי כבר בשנה הראשונה של הדוקטורט כשהייתי עמיתת מחקר במרכז לחקר יהדות גרמניה באוניברסיטת סאסקס. לאורך השנים עקבתי בעניין אחר עבודתו האקדמית, שעסקה בתרבות צריכה, ומחקריו השפיעו על מחקריי יותר משהוא יכול לתאר. כאן המקום להודות לו גם בעבור המקורות הרבים שהעמיד לרשותי לצורך השלמת מחקר זה. אני מבקשת להודות גם לליאת קוזמא, שמפגשינו החודשיים היו לי כמו אוויר לנשימה. תודה מעומק הלב ללילך רוזנברג־פרידמן, שגם הזמינה אותי לפוסט־דוקטורט במכון לחקר האישה ביהדות, וחזרה כמו מנטרה על המוטו 'יגעת ומצאת – תאמין'. אני רוצה להודות גם לדליה עופר, עמוס גולדברג ורוני שטאובר שתמיד נמצאו לי לעזר והאמינו במחקר וביכולתי להוציאו אל הפועל. ותודה מיוחדת לשלי זר־ציון – מילים לא יוכלו לבטא את תודתי על החברות, התמיכה והנדיבות.

בשלבים השונים של המחקר נעזרתי בספריות ובארכיונים רבים בארץ ובעולם. התמזל מזלי וזכיתי לתמיכה וסיוע, והעובדים בהם סייעו לי מאוד בגישה למקורות חדשים. תודה מיוחדת לאייל מילר מנהל פרויקט עיתונות יהודית היסטורית, לצוות הנאמן של ארכיון בית לוחמי הגטאות, ובייחוד לענת ברטמן־אלהלל ונועם רחמילביץ', לצוות ארכיון יד יערי ובייחוד לדודו אמיתי שעמד בראש הארכיון.

ספר זה הוא המחקר העצמאי הראשון שלי. להבדיל מתהליך כתיבת דוקטורט, הפעם לא היה מנחה שקרא פעם אחר פעם ובאופן אינטנסיבי את כתב היד או העיר הערות. הראשונים שקראו את הספר מתחילתו ועד סופו היו הקוראים מטעם הוצאת מרכז זלמן שזר, ד"ר שמואל ברנאי והקורא האנונימי, ולהם אני חבה תודה גדולה – הערותיהם ועצותיהם שיפרו את כתב היד שיפור ניכר. ברצוני גם להודות לפרופ' ירחמיאל (ריצ'י) כהן יושב ראש מערכת הפרסומים ולפרופ' אלי לדרהנדלר חבר מערכת הפרסומים על הליווי והאכפתיות, ולעזרא ברום מנהל ההוצאה, על הנועם, החיוך והעצות הטובות. תודה ליחזקאל חובב העורך הראשי על הקפדנות שכבר לא מרבים לראות במחזורינינו, לנעה גרינולד־עסיס מפיקת ההוצאה על הסבלנות בהבאה לדפוס ועל עיבוד התמונות הרבות שבספר. תודה מיוחדת לנועה שליטין על שקדנות יוצאת דופן בעריכת הלשון של הספר ולטניה שרם, רוני כהן וקטינה צ'רונוגורה על עבודת ההגהה המדוקדקת. תודה גם תודה גם לרחל יורמן על התקנת מפתח העניינים, למיכל פישביין ('הפולניה') על ההשראה והרוח הטובה ולאמרי זרטל על עיצוב הכריכה. היידיש בספר זה מובאת בכתיב המקורות; הניקוד הוסף על פי כללי ייווא, לצורך אחידות ובהירות לקוראים.

התחלתי בכתיבת ספר זה במעונות של בית החולים דורצ'סטר שבאנגליה במהלך סגר הקורונה הראשון. הייתי אז אחרי איסוף מקורות ראשון והייתי להוטה להתחיל בכתיבת המחקר, בלא תנאים פיזיים נאותים לכתיבה ממושכת – הילדה ישבה בכיסא מולי בשולחן העגול שבפינת האוכל הקטנה ולמדה דרך הזום (בגרמנית) ובן הזוג עבד שעות ארוכות בבית החולים, בתקופה של מגפה עולמית שמרחפת מעל העולם כולו. בספר הזה מצאתי מפלט. התחלתי בכתיבה על חופשות ותיירות כשהאפשרות לצאת מהבית הייתה כה מוגבלת, כשתנועת הרכבות והמטוסים הופסקה כליל. המשכתי בכתיבה על אופנה כשטרנינג היה הבגד היחיד שלבשתי במשך שבועות ארוכים. עברתי לתיאור העיצוב של בתי היהודים בפולין כשהתגעגעתי כל כך לבית שלי בישראל או בברלין. כאן המקום להודות לשניים שבלעדיהם כלום. עופר וגליה. האיש שאיתי והילדה שלי. בלעדיכם – בלא סבלנותכם האינסופית, העניין (גם אם המזויף) בתחומי המחקר שלי, הנכונות להיגרר אחריי לכל מקום בעולם שבו אני חושבת שיימצא לי מקור חשוב או כנס מעניין – כל זה לא היה קורה. ספר זה מוקדש לעופר שלימד אותי הנאה יהודית מהי.

אמה זהר

רקפת 2025

באביב 2021 עלתה בתיאטרון הלאומי, הבימה, ההצגה 'זאקופנה שלי', שנכתבה בהשראת סיפורי שלום עליכם. בסצנה הראשונה יושבת גולדי סנדיק (ליא קניג) בקרון רכבת בדרכה מלודו' לזאקופנה [Zakopane] וכותבת מכתב לבעלה, ובו היא מתרצת את נסיעתה להבראה: 'מה, אני נוסעת לשם בשביל להנות?! אני אהנה שם?!... פוי! חס ושלום!'. הקהל באולם צוחק צחוק גדול, שהרי הפרודיה מבטאת את הסטראוטיפ הרווח בישראל ליהודי פולין – קהילה שאינה יודעת ליהנות, ואולי אף נהנית לסבול. ספר זה מבקש לקרוא תיגר על תדמית הקהילה הסובלת ולהאיר בזרקור על פרקטיקות של הנאה שהיו נפוצות בקרב יהודי פולין העצמאית בשנים שבין מלחמת העולם הראשונה למלחמת העולם השנייה (1918–1939).²

הייצוג התרבותי של יהודי פולין כסובלים נטוע עמוק בתרבות הפופולרית הישראלית – החל ברביעיית הפולניות של זהרזזה וכלה בכוכבת הרשת גיזה'קוחנה המומחית לחשיבה שלילית. קווי האופי המיוחסים לפולניות מתאפיינים בניטוק רגשי או בהתנהגות פסיבית-אגרסיבית, בחוסר הערכה ואף בבוז להנאות החיים. דוגמה לסטראוטיפ התרבותי שדבק ביהודיות יוצאות פולין אפשר למצוא במיתוג של חנות המתנות 'הפולניה', הממוקמת במרכז הארץ ומפרסמת את עצמה כדלקמן: 'מעוניינים לדרחוף מקל בגלגלי הצמיחה הרגשית התקינה של בני משפחתכם? מעוניינים ביצירת רגשות אשמה אצל חבריכם הקרובים? המתנה המושלמת לכל היושבים בחושך, הסובלים בשקט, שלא צריכים בשביל עצמם כלום, באמת שום דבר'.³ בחנות יש היצע

1 ההצגה נכתבה בעיקר בהשראת רומן המכתבים 'חיי קייט' של שלום עליכם. שמות הדמויות הם שמותיהם של בני משפחתה של המחזאית שנספו בשואה. תודתי נתונה למחזאית אורי אגוז על האפשרות להשתמש במחזה.

2 בספר זה אשתמש במונחים 'דימוי', 'ייצוג' ו'סטראוטיפ' כדי לבטא אופנים שבהם קבוצות נתפסות בעיני אחרות, לרבות תכונות אופי, מראה חיצוני והקשרים תרבותיים וחברתיים. מונחים אלו אינם מילים נרדפות, אך הם משתייכים לאותו שדה סמנטי.

3 לקוח מאתר האינטרנט של החנות.

של מוצרים בסיסיים, כגון מחזיקי מפתחות ומגנטים, שעליהם מודפסות אמירות הקשורות לדימוי של נשים פולניות. לדוגמה: אני אשתה תה פושר; אני כבר אנוח בקבר; אני לא רוצה לראות אותך מאושרת – אני רוצה לראות אותך נשואה; לא באנו לפה ליהנות. בדרך כלל הסטיגמה מקושרת לנשים פולניות, או פולניות יהודיות, שאינן יודעות ליהנות מהחיים ואינן יודעת לצחוק, והן מרוחקות, קרות ומנוכרות.⁴ הדגש המגדרי בא לידי ביטוי גם בדמות 'האימא היהודייה', 'ידישע מאמע' שנתפסת כאימא שדואגת יתר על המידה לילדיה.⁵

שורשי התפיסה נעוצים כבר במקורות בני התקופה הנדונה בספר זה. חנה ויסמן, חברת השומר הצעיר מראדום (Radom), כתבה ביומנה: 'במאה העשרים אין לנו אנשים מאושרים, כולנו, אבל במיוחד אנחנו הילדים היהודים, ילדי עוני, כאב, אכזבה וייאוש'.⁶ היא תיארה את הלך הרוח בעולם המודרני, המייצר מתח בין אושר לבין היעדרו: מחד גיסא האנשים רוצים להיות מאושרים, ומאידך גיסא חיי היום-יום מייצרים את ההפך הגמור, והפער בין התקווה למציאות מייצר אכזבה. אולי הדוגמה הבולטת ביותר לשיח בדבר הסבל היהודי בגולה נמצאת בגישתו של שלום (סאלו) בארון, היסטוריון יליד טרנוב (Tarnów). הוא יצא נגד מה שכינה 'התפיסה הבכיינית של ההיסטוריה היהודית'.⁷ בשנות השלושים הוא נחשב להוגה חשוב בהיסטוריה היהודית, והביע ביקורת חריפה על הייצוג ההיסטורי של יהודים בגולה כנטועים בתודעה של עוני, מחסור ודיכוי.⁸ לטענתו היסטוריונים יצקו את ההיסטוריה היהודית כ'מקשה אחת של ייסורים ורדיפות'.⁹ בניגוד לאופן שבו ההיסטוריה היהודית מסורטטת, בארון טען כי לאורך ההיסטוריה רוב היהודים חיו ברמת חיים גבוהה משל שכניהם.¹⁰

העיסוק בסבל של יהודים פולנים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם רווח

4 למשל ראו שיפמן, הערס, הפרחה והאמא הפולנייה, עמ' 177–181; רוזנברג-פרידמן, 'לאומיות, אתניות ומגדר'.

5 למשל ראו גרבוו, תמיד פולני, עמ' 11–16.

6 יומנה של חנה ויסמן, אבל"ג, 35786.

7 Baron, *A Social and Religious History*, p. 31

8 עוד על גישתו של בארון בעניין הפולניות ראו אנגל, 'שלילת הבכיינות'.

9 Baron, *A Social and Religious History*, p. 31. אבקש להזכיר כאן את הספר 'הסיפור הבלתי סביר והלא מספיק זכור על עלייתה ונפילתה של מזרח אירופה היהודית' (בוגוסלבסקי, הסיפור הבלתי סביר). בספר זה שלום בוגוסלבסקי לא ביקש לגלות את העבר, אלא להנגישו, ובעזרת מחקרים קיימים הציג את ההיסטוריה הארוכה של יהודי מזרח אירופה, החל בימי הביניים, לא רק כרצף של פרעות ועוני אלא גם כרגעי שגשוג.

10 Baron, 'Ghetto and Emancipation', pp. 59–60

בהגות ובמחקר מתקופת האירועים עצמם אך נוכח גם במחקר היום. הדוגמה הבולטת ביותר היא ספרו של קנת מוס, שבמרכזו מחקרו הניח את המושג 'חוסר תקווה' (hopelessness), ולטענתו מושג זה אפיינ את הלך הרוח של היהודים בפולין בין מלחמות העולם. הוא טען כי גם בתקופות שהמדיניות בפולין התאפיינה בפתירות יחסית כלפי המיעוט היהודי, כלומר החל באמצע שנות העשרים, יהודים לא ראו אופק ריאלי להמשך חייהם במדינה.¹¹

אם כן, מהן הסיבות להיווצרות הדימוי של קהילה סובלת של היהודים במזרח אירופה בכלל ובפולין בפרט? לטענתי היווצרות הדימוי היא תוצאה של מגוון תהליכים היסטוריים, בהם: התפתחות הלאומיות על גווינה, ובעיקר הלאומיות הטריטוריאליסטית, במאה התשע-עשרה; זרמי ההגירה של יהודים ממזרח אירופה בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים; מלחמת העולם השנייה והשואה. אפרט בקצרה את התרומה של כל אחד מהגורמים הללו להיווצרות הסטראוטיפ התרבותי של יהודי פולין בחברה הישראלית שאחרי קום המדינה. כאן המקום להדגיש כי בשיח הישראלי יש בלבול מושגים כאשר ניגשים לתאר את מקום מוצאו של אדם או מוצאה של קהילה. בדרך כלל 'אשכנזי', 'מזרח אירופי' ו'פולני' משמשים באותה המשמעות. לרוב, בשיח היום-יומי או בתרבות הפופולרית אין הבדל בין פולני, ליטאי, אוקראיני ולעיתים אף רוסי. כולם נכללים בהגדרה של יהודי מזרח אירופה האשכנזים, וכולם, במאפייני תרבותם, נתפסים כסובלים ואומללים. סקוט אורי ניסה לענות על השאלה המתעצת 'מיהו היהודי הפולני' על ידי בחינת השינויים הגאופוליטיים הרבים שחלו מראשית העת החדשה בשטחים שהיום מוגדרים מדינת פולין.¹² הוא דן בסוגיות הקשורות למאפיינים המשתנים של ייצוג קבוצות באוכלוסייה ותהה איך חוקרים מתרבויות, מדינות ודורות שונים זה מזה יכולים לדון ביהדות פולין אחת, אף שאין הגדרה מוסכמת ומדויקת מהי בדיוק הקבוצה הזאת.¹³ עוד הוא הדגים כיצד הדימוי של יהדות פולין נטוע במאפיינים סותרים על הציר שבין כנועים לגיבורים.¹⁴ ראוי לציין כי השיח על זהויות אינו מתאר אנשים פרטיים, אלא, כיהא לסטראוטיפ חברתי, מציג הכללה גורפת שמבטאת מאפיינים כלליים וייצוגיים בלבד. אחת הסיבות להיווצרות התפיסה שיהדות פולין היא קהילה סובלת היא שבסוף

Moss, *An Unchosen People*, p. 6 11

Ury, 'Who, What, When, Where' 12

שם, עמ' 207. בספר זה אדון ביהודי פולין כמי שחיו בגבולותיה של מדינת פולין העצמאית מסוף מלחמת העולם הראשונה ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

שם, עמ' 214. 14

המאה התשע־עשרה החלה מתגבשת התודעה הלאומית בחוגי משכילים בחברה היהודית. התגבשות זהות לאומית היא תהליך שאפיין את העולם באותה העת והיא לא הייתה ייחודית ליהודים. רגשות לאומיים הציפו גם את הפולנים תחת האימפריה הצארית, את הצ'כים תחת האימפריה האוסטרו־הונגרית וכדומה. אין ברצוני להרחיב בסוגיית התפתחות הלאומיות היהודית או הכללית, שהרי רבים המחקרים בנושא זה. עם זה, אני מבקשת להתעכב בסוגיה מרכזית אחת בהוויה הלאומית, והיא ההכרה בכך שמעמדה הפוליטי של קבוצה אתנית היה רחוק מלהיות מספק ויש לפעול למציאת פתרון שיטפל בליקויים ובעוולות הקיימים.¹⁵ התנועה הציונית, בהיותה מייצגת של אחד מהזרמים בלאומיות היהודית, מעצם הווייתה מציעה חלופה טריטוריאלית, ולפיכך בבסיס גישתה היא מציבה את שלילת הגלות.¹⁶ הדיאלקטיקה הפנימית של התנועה הציונית מתמקדת בשחרור ומתן חופש לעם ישראל בעזרת ארץ ישראל. כלומר, בלא זכות ובעלות על הקרקע בארץ ישראל לא תיתכן הגדרה עצמית יהודית.¹⁷ מכאן שלפי הציונות קיום של יהודים בגולה שולל מעם ישראל את חירותו ומייצר סבל להמוני היהודים.

שלמה פרבר, מורה בבית הספר תרבות של התנועה הציונית בעיר וילנה, היטיב לתאר בספר זיכרונותיו את הקשר ההדוק שבין שלילת הגלות לבין ההבנה שיהדות התפוצות, ובמקרה שלו יהדות פולין, סובלת ממצוקה קשה ולא יכולה ליהנות:

בארץ נתקבל הרושם, ששם בגולה הכל אפל, עלוב וחסר כוח־חיים. לא הוערך כראוי היהודי הגאה, המבטל את הגוי, וחי את חייו עשירי התוכן [...] נתקבל הרושם שהילד בבית־הספר בגולה הוא עלוב, אין בו שמחת חיים, איננו נהנה מלימודיו, הוא חסר כח רצון ויצירה, ואינו יודע לשמוח בחלקו.¹⁸

נשאלת השאלה: אם התנועה הציונית שללה את הגלות ככלל ובאופן גורף, מדוע דבק הדימוי הסובל ביהדות פולין, ולא ביהדות גרמניה או יהדות אמריקה? הרי יהודים עניים היו גם באמריקה, ויהודים נרדפים היו גם בגרמניה, ודאי לאחר עליית היטלר לשלטון. ואפילו בארץ ישראל היו אתגרים קשים מנשוא לעולים, עד כדי כך שהיו

15 שמעוני, האידיאולוגיה הציונית, עמ' 4.

16 עוד על שלילת הגלות ראו רצבי, 'פולמוס שלילת הגלות'.

17 אבינרי, הרעיון הציוני לגווניו, עמ' 22–23.

18 פרבר, וילנה מכורתי, עמ' 150. הרושם שתיאר לא היה הבניה מאוחרת, אלא הלך רוח שבא לידי ביטוי גם בקרב יהודים בני הזמן. למשל ראו אסף ודר, ואולי נתראה עוד, בעיקר עמ' 304–309.

שחזרו לארצות מוצאם.¹⁹ התשובה לשאלה זו מורכבת מגורמים אחדים: ראשית, הגורם הכמותי – ערב מלחמת העולם הראשונה בפולין חיו קרוב לשלושה מיליון וחצי יהודים; שנית, התנועה הציונית צמחה במרכז ומזרח אירופה, ומטבע הדברים מרבית מהוגיה ומנהיגיה נולדו וגדלו בשטחי האימפריה הצארית, והם ביקשו לשלול את מה שהכירו; לבסוף, כדי לייצר זרם עלייה של צעירים וחלוצים לארץ ישראל היה צורך לטעון את העולם הישן המתקיים בגולה בדימויים של סבל והיעדר חירות, לעומת העולם החדש שעתיד להתקיים בארץ ישראל ושתואר במונחים של חופש ואושר. יעקב לשצ'ינסקי ביטא זאת במשפט: 'בשביל ליצור אהבה גדולה לרעיון [הציוני] [...] צריך היה להקדים ולעורר שנאה גדולה ובעיקר בוז גדול לגולה'.²⁰

א"ד (אהרון דוד) גורדון בהגותו הציונית קשר בין הנאה ועונג ובין קיום בארץ ישראל. בכתביו הוא הדגיש את חשיבות הרגש – ובעיקר העונג, ההנאה והאהבה – בפרקטיקות שגרתיות בחיי היום-יום, כדוגמת עבודה ויציאה אל הטבע.²¹ בהיותו אחד מהאבות של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית הוא גם קשר בין האושר ובין החיים הקיבוציים וההגשמה הציונית.²² בעיניו ההוויה השיתופית ייצגה את האור, האמת, היופי והקדושה; ואילו חיים אינדיווידואליסטיים ייצגו בעיניו את השקר, הכיעור והטומאה. יחס דיכוטומי זה הוא תיאר כ'ריקוד סיבובי', שבו ערכים מנוגדים, כמו שיתוף ואינדיווידואליזם, נאבקים זה בזה ומתאזנים, בדומה למחול שבו תנועות משלימות וסותרות יוצרות יחד הרמוניה.²³

סיבה שנייה לכך שדימוי של סבל דבק בקהילה היהודית הפולנית היא השואה. חוקרי היסטוריה וצרכני היסטוריה מכירים היטב את סוף הסיפור, וידיעתו משפיעה על הדרך שבה תדמית מתעצבת וסטראוטיפים נבנים. בטרם אדון בייצוג התרבותי של השואה אתמקד באירועים של מלחמת העולם השנייה והשואה היהודית כאירוע מוחשי ומכונן. יום הפלישה לפולין ב-1 בספטמבר 1939 נחשב ליום פרוץ מלחמת העולם השנייה, אף שהמטטר הנאצי סיפח שטחים, דיכא מייעוטים ואף ביצע רצח מאורגן של קבוצות שוליים במהלך כל המחצית השנייה של שנות השלושים. אותו יום שישי, 1 בספטמבר 1939, נחרט בזיכרון האוניברסלי כיום שבו החל להתערער סדר השלטון העולמי והוא מקבע את הקשר ההדוק בין מלחמת העולם השנייה לבין

19 עוד על תופעת העויבה את ארץ ישראל ראו אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 208–228.

20 לשצ'ינסקי, 'מדינת ישראל'. מצוטט מתוך שטאובר, הלקח לדור, עמ' 262.

21 גורדון, האדם והטבע, בעיקר עמ' 16–34.

22 שם, עמ' 104–105.

23 שם, עמ' 68–69.

ההתרחשויות בזירת פולין. בכל הקשור לתפיסה הישראלית-יהודית, בשל החלטתו של המשטר הנאצי להקים גטאות, ולאחר מכן להקים את כל מערך הריכוז וההשמדה של יהודי אירופה על אדמת פולין, הייתה פולין לארץ השואה.

אין אני מבקשת להתעלם מהיסטוריה ארוכת שנים של דיכוי והדרה של יהודים מהמרחב הציבורי, החברתי והפוליטי במזרח אירופה בכלל ובפולין בפרט – להיסטוריה זו נודעת השפעה עמוקה על התבססות הדימוי של הקהילה היהודית באזורים אלו כקהילה נרדפת, כנועה וסובלת. רדיפות, פרעות, אלימות ואובדן זכויות היו מנת חלקם של יהודי מזרח אירופה מימי הביניים, ושיאם בהשמדה הממוכנת והמאורגנת במהלך מלחמת העולם השנייה. בתקופה ארוכה זו התרחשו שינויים רבים בגילויי השנאה וההדרה, מבחינה מושגית (מאנטישמיות דתית לגזענות מדעית) ומבחינת עוצמתם. עם זה, נראה כי הביטויים להם, האירועים עצמם, איבדו מחשיבותם, ומה שנותר הוא בעיקר הייצוג התרבותי שלהם.

ייצוג תרבותי זה, שהשואה מסמלת את שיאו, נוכח בתרבות הישראלית במגוון רחב של תחומי חיים – החל בשימוש הפוליטי בשואה, עבור בחשש מכך 'שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו' כבסיס להצדקת כוחה הצבאי של מדינת ישראל, וכלה בתרבות פופולרית וסאטירה.²⁴ רבים מהישראלים מכירים את פולין במסגרת המסעות לפולין מטעם בתי הספר, ובדרך כלל ההיכרות עם נופי המדינה, אנשיה ותרבותה היא מבעד לעיניים של מסעות השואה.²⁵ להבדיל מהשיח על זיכרון השואה בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, אשר ניסה להעלות על נס את הגבורה ומרד גטו ורשה, בדרך כלל ניצולי השואה וקורבנותיה נתפסים כיום כיהודים גלויים, חסרי אונים ופסיביים. הרושם המקובל הוא של אנשים הסובלים מפוסט-טראומה, אוגרים מזון ברמה חולנית ומסכנת חיים, צועקים מסייטים בלילות, רובם ניתנים לזיהוי על סמך המספר על הזרוע (אף שרק יוצאי אושוויץ סומנו בעזרת קעקוע). השיח שהתעורר במדינת ישראל סביב הסכם השילומים והייררכיית הסבל של סיפורי השואה השונים וכן משפט אייכמן, אשר הביא את סיפורם של הניצולים למרכז השיח הישראלי, העצימו את הרושם.²⁶

24 למשל ראו 'Post-Holocaust Representations'; Ronen; ונדברג, 'דכאו? זה כאן מעבר לפינה'; שיף וגדג' (עורכים), השואה ואנחנו בתיאטרון.

25 Feldman, 'In the Footsteps'; Feldman, 'Roots in Destruction'. בשנים האחרונות, בעיקר טרם התפרצות מגפת הקורונה והגבלות הנסיעה לחוץ לארץ, פולין נחשבה ליעד קניית פופולרי באוכלוסיות רבות במדינת ישראל.

26 ראו שטאובר, הלקה לדור, עמ' 84–91, 182–184; יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן; Reuveni, *The Great Repair*

בשיח הציבורי היום ישנה התעלמות כמעט גורפת מכך שניצולי שואה רבים היו ממקימי הארץ ונשאו עימם את הטראומה אך לא תאמו את הדימוי של הקורבן האומלל. התעלמות זו מצויה בכתבות רבות בשנים האחרונות העוסקות במצב הסוציאלי הקשה של ניצולי שואה שעדיין חיים בישראל – רובן מתפרסמות סמוך ליום השואה.²⁷ נכון שלא כל ניצולי השואה הגיעו מפולין, אך מעצם הזהות שיש בין פולין לשואה, וכן בשל המספר הגדול יחסית של ניצולי שואה מפולין, הדימוי התעצב תוך כדי קשירת קשר בין ניצולי שואה לבין יהודי פולין.

הדימוי של יהודי פולין אינו מוגבל לקווי אופי ומאפיינים מופשטים – הוא גם לובש צורה. כאשר אנו מדמיינים את העולם היהודי בפולין, בדרך כלל יעלו בעיני רוחנו תמונות שחור-לבן של חרדים לבושים בגדים מסורתיים בעלי זקנים ארוכים ושל ילדים בסמטאות דלות וצפופות לבושים בגדים קרועים שאינם במידותיהם.²⁸ לקורפוס המקורות שנשאר בידינו יש תרומה נכבדת לאופן שבו עוצבה התפיסה הרווחת של יהדות פולין ותרבותה בין מלחמות העולם. שני קובצי המקורות הוויוזאליים העיקריים שהשתמרו לאחר מלחמת העולם השנייה ושיש להם השפעה מכרעת על הדרך שבה אנחנו רואים בעיני רוחנו את יהודי פולין הם אוסף התמונות של רומן וישניאק (Vishniac) וקבצים של תמונות תעמולה של השלטון הנאצי. אוסף וישניאק כולל אלפי תמונות של חיי היום-יום 'האמיתיים' של יהודי פולין. בחינה מאחורי הקלעים של מיוזם הצילום של וישניאק מגלה כי התמונות צולמו בשנות השלושים לצורך מסע לגיוס תרומות למען היהודים שנשארו בפולין. בלי לזלזל בערכם האומנותי והתיעודי ובכישרונו הייחודי של וישניאק, יש לזכור כי התמונות הללו נועדו לעורר רגשות – דאגה, רחמים ואמפתיה – על ידי הדגשה של תנאי החיים הקשים, ובכך לעודד את היהודים באמריקה שהתעשרו שם להרים תרומות לארגוני סיוע ולתמוך בשיפור תנאי החיים של היהודים 'שנשארו מאחור'.²⁹

27 לדוגמה 'מצוקת הניצולים: ניצלנו מהשואה, אבל לא מהעוני ומהבדידות', Ynet, 6.4.2021; '175' אלף ניצולי שואה חיים בישראל. רובם מקבלים מהמדינה רק 333 שקלים בחודש', דה מרקר, 7.4.2021; '161 אלף ניצולי שואה חיים בישראל, קרוב לשליש מהם מקבלים השלמת הכנסה', הארץ, 27.4.2022.

28 כל גילוי חדש של אלבומי תמונות או סרטים קצרים (לעיתים בצבע) מהשנים שלפני המלחמה מלווה ברעש תקשורתי גדול, בעיקר בחוגים היהודיים בארצות הברית. לדוגמה: אוסף של 3,000 תמונות של יהודי לובלין, Lansky, Newman, and Nazaruk (eds.), *The Glass Plates of Lublin*; הסרט *Three Minutes*

29 עוד על אוסף התמונות של וישניאק ראו Vishniac, *A Vanished World*; Zemel, 'Imaging

כאמור, מקבץ התמונות שצולמו במסגרת התעמולה הנאצית בשנות השלושים של המאה העשרים נועד להציג את הצד הלא אסתטי, הדוחה, של הקיום היהודי, ובכך לתת פנים לטענות האנטי־יהודיות ששלטו בשיח ברייך השלישי.³⁰ בדרך כלל התגובה הרגשית לתמונות אלו היא גועל ודחייה, שכן הן מציגות בהדגשה קיצונית את כל הרעות החולות – המדומיינות בחלקן – של הקיום היהודי במזרח אירופה ושל החזות היהודית.

הגישה הרווחת בשדה המחקר שעוסק בתצלומים מתבססת על ההנחה שתמונות משקפות מציאות.³¹ ואולם חשוב ללמוד מהתמונות לנוכח ההקשר התרבותי, חברתי, פוליטי וכלכלי שהן נוצרו בו.³² נוסף לכך, תצלומים הם 'טקסט חזותי' והם מאפשרים לנו לקבל פנים חדשים, שלא תמיד חשופים בפני חוקרים בטקסטים כתובים.³³ אכן, יהודי פולין חיו במציאות מאתגרת – העוני היה קשה מנשוא, האבטלה עמוקה, המחסור והרעב היו מנת חלקם של רבים, הן במרחבים עירוניים הן בפריפריה.³⁴ עם זה, בשנים שבין מלחמות העולם תנאי הקיום – החברתיים, הכלכליים והפוליטיים – בפולין אפשרו התפתחות של מעמד ביניים בתוך האוכלוסייה היהודית. מעמד זה החל מאמץ פרקטיקות צריכה ופנאי בורגניות למדי, שכללו בין היתר בילוי בקולנוע ובבתי קפה, יציאה לחופשות, ועיסוק באופנה, בטיפוח הגוף ובעיצוב הבית. סגנון חיים (life-style) זה כמעט שאינו משתקף במגוון המקורות החזותיים ששרדו במלחמה. הסיבה העיקרית לכך היא שבניגוד לשני האוספים שהזכרתי לעיל, תמונות המתעדות סגנון חיים יום־יומי של אוכלוסייה בורגנית צולמו בדרך כלל באירועים פרטיים ונשמרו באוספים פרטיים של משפחות פרטיות, ומרביתם לא נמצאו אחרי המלחמה, גם אם בעליהם שרדו בה.

למרות, ואולי בגלל, החשיבות האדירה של הרדיפות והשואה, מטרתו של מחקר זה אינה לבחון ולנתח את האופן שבו אנטישמיות והדרת יהודים ממרחבי תרבות ופנאי השפיעו על אורחות החיים של הקהילה היהודית בפולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. בהחלטה שלא לחקור את התחום הזה אין ולו רמיזה לכך שלא

the Shtetl', pp. 202–203; 'A Closer Reading of Roman Vishniac', *New York Times Magazine*, 4.4.2010

Welch, *The Third Reich*, pp. 28–57 30

Sontag, *On Photography*, p. 3 31

שם, עמ' 3–5. 32

Barthes, *Camera Lucida*, p. 5 33

מר, סמוצ'ה, עמ' 2. 34